

Chile: Por que unha democracia constitucional aparentemente estable e vigorosa está en crise?

José Ignacio Martínez Estay⁽¹⁾

Francisco Javier Medina Krause⁽²⁾

RESUMO: O país que adoitaba roubar as miradas da rexión dun momento a outro caeu nunha espiral de violencia e destrución como poucas veces se viu na súa historia. Existe un malestar cidadán difuso, difícil de categorizar, que excede con amplamente a capacidade de resposta do Goberno e oposición. Neste artigo, logo de repasar brevemente certos fitos inevitables da historia constitucional de Chile, ofreceremos un diagnóstico do descontento desde varias causas probables, e terminaremos con algunhas ideas respecto a como abordar da mellor maneira a crise social.

Palabras chave: Chile, estalido social, pensamento político, crise social, constitución, historia constitucional.

RESUMEN: El país que solía robar las miradas de la región de un momento a otro ha caído en una espiral de violencia y destrucción como pocas veces se ha visto en su historia. Existe un malestar ciudadano difuso, difícil de categorizar, que ha sobrepasado con creces la capacidad de respuesta del Gobierno y oposición. En este artículo, luego de repasar brevemente ciertos hitos insoslayables de la historia constitucional de Chile, ofreceremos un diagnóstico del descontento desde varias causas probables, y terminaremos con algunas ideas respecto a cómo abordar de mejor manera la crisis social.

Palabras Clave: Chile, estallido social, pensamiento político, crisis social, constitución, historia constitucional.

RESUME: The country that used to attract the attention of the region from one moment to the next has fallen into a spiral of violence and destruction as has rarely been seen in its history. There is a diffuse citizen unrest, difficult to categorize, which has far exceeded the response capacity of the Government and the opposition. In this article, after briefly reviewing certain unavoidable milestones in the constitutional history of Chile, we will offer a diagnosis of discontent from various probable causes, and we will end with some ideas regarding how to better address the social crisis.

Keywords: Chile, social outbreak, political thought, social crisis, constitution, constitutional history.

(1) Avogado pola Universidade de Valparaíso. Doutor en Dereito, Universidade de Santiago de Compostela, España. Decano e Profesor de Dereito Constitucional e Administrativo, Universidade de Ándelos, Santiago, Chile; Correo electrónico: jimartinez@uandes.cl. Dirección: Monseñor Álvaro do Portillo 12455, Santiago, Os Condes, Rexión Metropolitana. Teléfono: (+56) 22 618 1850.

(2) Avogado pola Universidade de Concepción. Boleiro do Magister en Estudos Políticos, e axudante de Dereito Constitucional da Universidade de Ándelos, Chile. Correo electrónico: medinakrause@gmail.com. Dirección: Monseñor Álvaro do Portillo 12455, Santiago, Os Condes, Rexión Metropolitana. Teléfono: (+56) 22 618 1850.

1. Introducción

O venres 18 de outubro de 2019 pasará á historia de Chile como un día aciago. Ao final da tarde, grupos organizados inician unha serie de ataques a estacións da rede do metro de Santiago e sucédense feitos de violencia en contra de infraestrutura pública e privada. A perplexidade e o temor espállanse entre os cidadáns que a esas horas regresan á súa casa despois da xornada laboral, e o Goberno parece non comprender nin dimensionar a gravidade da situación. De feito, o presidente da República foi visto esa mesma noite nun restaurante, na celebración do aniversario dun dos seus netos. Nos días seguintes continuaron os feitos de violencia, até que unha gran marcha convocada a través de redes sociais semellou botar luz sobre as causas de todo aquilo. A participación de masas na convocatoria daba conta de que algo grave mobilizara pacificamente centos de milleiros de cidadáns, que saíron ás rúas de Santiago (a prensa sostivo que foron un millón de persoas).

Pero as imaxes dese día só nos entregaron máis confusión. Mulleres e homes, adultos e novos, formaban parte dese acto multitudinario no que non parecía haber algo verdadeiramente común que os convocase. Os carteis reflectían as máis diversas reivindicacións, que abarcaban demandas sociais e individuais de distinta natureza: eliminación do sistema de pensións vixente, mellores salarios, demandas das persoas LGBTI, manifestos do movemento vegano, sancións exemplares para infraccións e delitos cometidos por empresas, legalización de drogas e un longo etcétera. Este xentío heteroxéneo só parecía ter en común un factor, a insatisfacción, pero unha insatisfacción de múltiples causas. Noutros termos, non parece adecuado procurar unha única causa para os acontecementos de outubro, máxime se se considera que a violencia coa que comezaron tampouco parece relacionarse directamente co amplo abano de factores que mobilizaron tantos chilenos. Pero, entón, como e por que se chegou a esta situación?

Para atopar as respostas a estas interrogantes parece necesario considerar algúns antecedentes da evolución político-institucional de Chile e da súa tradición constitucional, que se insire dentro dunha historia marcada polo progreso e o conflito (ás veces armado). Por iso, co obxecto de contextualizar adecuadamente a crise chilena, ofreceremos un breve e selectivo percorrido histórico que debería permitir botar polo menos algunhas luces respecto daquelas preguntas.

2. Percorrido histórico

2.1. Independencia e comezo da república

Logo de que Napoleón Bonaparte invadise España e de que Fernando VII abdicase o trono, entre os crioulos chilenos (aínda fieis á coroa) xorde a idea de establecer un órgano que gobernase o país de maneira provisoria. Foi así como xurdiu unha xunta de goberno, constituída o 18 de setembro de 1810, da que foi presidente don Mateo de Toro y Zambrano. Entre as primeiras medidas adoptadas por este organismo destaca en particular a creación dun congreso, que foi instaurado o 4 de xullo de 1811 e que estaba integrado por representantes dos diversos departamentos nos que se dividía o país. No Congreso conviviron tres faccións políticas niti-

damente marcadas: os realistas-absolutistas, os moderados e os separatistas ou radicais. Na medida en que a liña divisoria entre moderados e separatistas comeza a esvaecerse, o conflito que enfrontaba realistas e radicais agudízase paulatinamente (Edwards, 2012).

A primeira grande obra do Congreso foi a elaboración do Regulamento para o arranxo da autoridade executiva provisoria, sancionado o 14 de agosto de 1811. Este documento tiña por obxecto estruturar un poder executivo composto por tres membros, elixidos polo Congreso, que se aquendarían na presidencia. Atendido o carácter provisorio da autoridade executiva, esta obraría “a nombre del rey” e até que Fernando VII volvese gobernar. O primeiro regulamento foi duramente criticado polos tratadistas debido á súa ambigüidade en materia de dereito político (por exemplo, entrega das facultades executivas ao Congreso) e porque nin sequera contemplaba un poder xudicial (Campos Harriet, 1997).

Este primeiro regulamento tivo unha curta vida: o 27 de outubro do ano seguinte foi aprobado polo Congreso nacional o Segundo regulamento constitucional provisorio de 1812, que foi sometido posteriormente a un plebiscito entre os veciños de Santiago, que debían manifestar a súa preferencia mediante a súa sinatura. Trátase do primeiro proceso plebiscitario na historia de Chile, mecanismo que desde ese momento foi utilizado en diversas etapas da vida republicana.

Logo veu o Terceiro regulamento constitucional de 1814, o último antes da reconquista española e cuxa principal novidade foi a estrutura unipersoal do poder executivo, “que será en adelante, el régimen imperante en Chile” (Amunátegui, 1950: 228). Unha vez que transcorreu o período da reconquista (1814-1817) e desde 1818 até 1832, Chile tivo catro constitucións distintas (1818, 1822, 1823 e 1828), ademais dun fracasado ensaio federal (1826). Esta foi unha etapa de grande inestabilidade política e social, a tal punto que, desde a abdicación do director supremo da nación, don Bernardo O’Higgins (1823), até a batalla de Lircay (1830), a historiografía tradicional denominou esta etapa “período de Anarquía nacional” (Villalobos, 2003: 113).

2.2. O comezo da estabilidade: a Constitución de 1833

Siempre que las instituciones no están en armonía con las ideas, sucede uno de estos dos males necesarios: la anarquía o el despotismo, porque debilitada la acción del poder por la reacción continua, cede al desorden, o irritado por la resistencia, subroga las medidas arbitrarias a las disposiciones legales. O en otros términos, si la ley no arma al poder, o éste cede ante la anarquía, o para mantener el orden, atropella a la ley (Edwards, 1943: 116).

Con estas palabras, en febreiro de 1831, o Cabido de Santiago presentou ao Goberno a necesidade de reformar a Constitución de 1828. O principal argumento esbozado en favor do cambio constitucional apelou a que a Constitución vixente non se axustaba ao estado social do país (Campos Harriet, 1997). Baixo esas circunstancias foi promulgado o texto definitivo da nova Constitución o 25 de maio de 1833, cuxo fondo intelectual adoita ser atribuído ao pensamento político de Mariano Egaña —influenciado principalmente polos modelos constitucionais napoleónicos e polos da restauración francesa (Brahm, 2004)— e ao autoritarismo impulsado por Diego Portales desde a súa designación como ministro de Estado en 1830. Conforme a súa ascendencia intelectual, na Constitución de 1833 predominaba un espírito abertamente

aristocrático e autocrático, onde a máxima autoridade radicaba no presidente da República. É máis, segundo Gabriel Amunátegui, o presidente era “un pequeno monarca temporal, absoluto e irresponsable” (Campos Harriet, 1997: 363). O consenso que primaba na época era que o país necesitaba un goberno forte e autoritario, que conservase sacramente a orde civil e que, ao mesmo tempo, se mantivese dentro das formas republicanas (Brahm, 2004).

Boa parte da historiografía chilena (Edwards, 2012) afirma que grazas a esta carta fundamental —e a pesar de que algunhas das súas disposicións estaban rifadas coa democracia— se organizou definitivamente a república e se canalizaron os destinos patrios a través dun goberno unificado. En definitiva, o país gozaba por primeira vez dunha estabilidade política que lle resultara tan esquivada desde comezos do século XIX.

2.3. A crise de 1891

Co presidente Federico Errázuriz Zañartu dáse inicio á República liberal chilena. O período liberal estivo caracterizado por agudas e sucesivas reformas constitucionais que, en liñas xerais, tenderon a debilitar o poder do executivo e a robustecer as facultades do lexislativo (Viario, 2012). Desta maneira, o maior grao de autoridade que paulatinamente foi adquirindo o Congreso a expensas do presidente provocou unha tensión permanente entre ambos os poderes do Estado ata que, no Goberno de José Manuel Balmaceda, estalou definitivamente o conflito. Debido ás presións do Parlamento, o presidente Balmaceda viuse na necesidade de cambiar o seu gabinete de ministros en trece oportunidades, e, aínda así, o último gabinete non foi do gusto da maioría parlamentaria. Balmaceda, sabendo que o Parlamento non aprobaría a lei de orzamentos para o ano 1891, decide promulgar a mesma lei de orzamentos do ano anterior, e o conflito armado aproxímase. Acto seguido, o presidente da Cámara, don Ramón Barros Luco, proclama a destitución de Balmaceda, e estala a guerra civil. As forzas congresistas, apoiadas pola armada, levantan áncoras en Valparaíso para dirixirse cara a Iquique, cidade onde establecen unha xunta de goberno. Así, parapetados no norte do país, os revolucionarios preparan un exército terrestre e marítimo que poida facer fronte ás tropas do bando balmacedista. Logo de sangrentas batallas, a guerra fratricida —que custou máis de dez mil vidas (Campos Harriet, 1997)— defínese en favor dos congresistas, que chegan triunfalmente a Santiago o 31 de agosto de 1891 e dous días máis tarde instalan oficialmente a súa xunta de goberno na capital nacional.

2.4. A constitución de 1925

Coa vitoria do Congreso, inaugúrase un período coñecido tradicionalmente como “parlamentarismo a la chilena”, ou “parlamentarismo extremo” (Viario, 2012: 971). Este período, que se estende até o ano 1924, está caracterizado por un réxime de goberno que no aspecto formal-teórico non presenta cambios substantivos (a Constitución de 1833 só sufrirá dúas reformas: en 1891 e en 1893), pero que na práctica adopta lóxicas indiscutiblemente parlamentaristas. De feito, o historiador Sergio Villalobos (2003) conclúe: “Para implantar un novo réxime non foi necesario modificar a Constitución: bastou interpretala desde un punto de vista parlamentarista?” (p. 173). O certo é que o Goberno parlamentarario en Chile se baseou principalmente na observancia de tres prácticas políticas: a fiscalización dos ministros de Estado por calquera

motivo, os votos de censura ao gabinete e a paralización do gasto público. O anterior queda demostrado se prestamos atención ás cifras do período:

En 33 años de parlamentarismo desfilaron por el gobierno, a través de las diversas combinaciones, el increíble número de 530 ministros, a través de 121 cambios totales y parciales. Los gabinetes alcanzan, en muchos períodos presidenciales, una duración media de tres o cuatro meses. (...) Una combinación política sucede a la otra. El simple examen de las cifras nos indica que fue imposible planear o prever, y que ninguna labor continuada pudo, no digamos comprenderse, sino siquiera diseñarse (Campos Harriet, 1997: 285).

Arturo Alessandri Palma asume a presidencia de Chile no ano 1920 e mantén o seu cargo até 1924. Foron catro anos de frustracións lexislativas, tendo en conta que o Congreso continuou coa súa política obstrucionista. Aínda así, en setembro de 1924 o presidente consegue a aprobación dun paquete importante de medidas sociais logo dunha advertencia militar que tivo lugar nas bancadas do Parlamento⁽³⁾. Con todo, aos poucos días do ditado das leis sociais, Alessandri solicita a renuncia ao seu cargo debido a que se sentía suplantado polos militares. O Congreso non acepta a renuncia do presidente e no seu lugar concédelle permiso para ausentarse do país durante seis meses. O 20 de marzo de 1925, Alessandri regresa de maneira triunfal a Santiago, decidido a preparar a reforma constitucional que se necesitaba para pór fin ao sistema parlamentarista imperante. Desta forma, créase unha comisión consultiva integrada por representantes dos distintos partidos políticos e, tras o plebiscito do 30 de agosto de 1925, promúlgase a nova Constitución de Chile, destinada principalmente a reforzar as atribucións do poder executivo e a establecer definitivamente a separación Igrexa-Estado.

En 1937 organizouse unha gran coalición de esquerda, que reuniu os partidos radical, comunista e socialista. Dita coalición, liderada polo Partido Radical, gobernaría o país desde 1939 até 1952, ano no que volvería gobernar, por segunda vez, Carlos Ibáñez del Campo, até 1958. Tanto Ibáñez como o seu sucesor, Jorge Alessandri Rodríguez, foron apoiados por unha gran maioría de electores independentes e por numerosos sectores apolíticos. En efecto, o mesmo Alessandri era independente, aínda que foi apoiado polos partidos conservador e liberal. En 1964 chegaría ao poder o presidente Eduardo Frei Montalva, histórico representante do socialcristianismo en Chile e militante da Democracia Cristiá, quen, entre outras cousas, promovería unha drástica redistribución de terras mediante o coñecido proceso da reforma agraria.

2.5. A crise de 1973

Apoiado pola Unidade Popular (unha alianza política formada por socialistas, comunistas e radicais), Salvador Allende Gossens asume a presidencia un 3 de novembro de 1970. Por primeira vez no mundo occidental, un candidato marxista gaña as eleccións presidenciais democraticamente. O Goberno de Allende tiña como propósito consagrarse como unha etapa de transición cara ao socialismo, polo que debía proceder con cautela para non romper as tradicións republicanas do país (Carrasco, 2004). Con todo, ao pouco de andar, as forzas políticas de esquerda, entre as que se atopan algúns grupos extremistas, comezan a desenvolver unha

(3) Esta intervención coñécese como "el ruido de sables".

axenda ideolóxica cuxa implantación non é necesariamente compatible coas regras do sistema democrático representativo⁽⁴⁾. O Goberno encamiñouse así cara a unha situación límite que se traduciu nunha confrontación entre as forzas políticas oficialista e de oposición, entre o presidente e o Congreso, todo isto no marco da confrontación entre as dúas grandes superpotencias da época, os Estados Unidos e a Unión Soviética.

A implantación do programa económico conduciu a resultados pouco alentadores. Así, 1972 pechou cunha inflación do 255 %, en tanto que as remuneracións reais caeron un 53 % e o sistema de fixación de prezos deu lugar a unha crecente escaseza de bens esenciais e a que aflorase o mercado negro. O Goberno expropiou preto de tres millóns de hectáreas rurais e constituíuse como accionista maioritario en 118 industrias e comercios e como interventor en 259 empresas (véxase Valenzuela, 2006). En decembro de 1972 o Goberno centralizou todo o comercio almacenista nunha axencia pública e comezou a repartir caixas de alimentos a través das Xuntas de Abastecemento e Control de Prezos (JAP, pola súa sigla en castelán), e impúxose o racionamento. En 1973 a emisión de diñeiro subiu un 450 % e a inflación alcanzou cifras de entre o 600 % e o 1000 %. A débeda pública equivalía a un 24 % do produto interior bruto, e cesou toda a importación de bens (salvo alimentos provenientes da URSS).

Desde 1972 sucédense unha serie de folgas e paros xerais de sindicatos e de asociacións gremiais e comeza a vivirse un clima de confrontación e de violencia nas rúas e nos establecementos comerciais e industriais. O 22 de agosto de 1973, a Cámara de deputados adoptou un acordo para declarar ilexítimo o Goberno de Salvador Allende e cominou os ministros e os xefes das forzas armadas a restablecer o imperio da lei⁽⁵⁾. Así, o 11 de setembro do mesmo ano, nunha acción militar en conxunto, as forzas terrestres, aéreas e marítimas de Chile realizan un golpe de Estado e depoñen violentamente do seu cargo a Salvador Allende, quen se suicida en pleno bombardeo do palacio presidencial. O mando da nación foi tomado por unha xunta militar de goberno presidida polo comandante en xefe máis antigo de todas as ramas militares, o xeneral de exército Augusto Pinochet Ugarte, quen en 1974 asumiu o cargo de presidente da República.

---

(4) No seu discurso ante o Congreso, no Pleno do 21 de maio de 1971, o presidente Salvador Allende deu a entender que a instauración do socialismo era un camiño irreversible, que debía levar a cabo con apoio do Congreso ou sen el: "En el comienzo de esta legislatura debo plantear este problema: Chile tiene ahora en el Gobierno una nueva fuerza política cuya función social es dar respaldo no a la clase dominante tradicional, sino a las grandes mayorías. A este cambio en la estructura de poder debe corresponder, necesariamente, una profunda transformación en el orden socioeconómico que el Parlamento está llamando a institucionalizar. A lo avanzado en la liberación de las energías chilenas para reedificar la nación, tendrán que seguir pasos más decisivos. A la Reforma Agraria en marcha, a la nacionalización del cobre que sólo espera la aprobación del Congreso Pleno, cumple agregar, ahora, nuevas reformas. Sea por iniciativa del Parlamento, sea por propuesta del Ejecutivo, sea por iniciativa conjunta de los dos poderes, sea con apelación legal al fundamento de todo poder, que es la soberanía popular expresada en consulta plebiscitaria". O discurso completo pode consultarse en <https://www.marxists.org/espanol/allende/1971/21-5-71.htm>

(5) "El Acuerdo de la Cámara de Diputados sobre el Grave Quebrantamiento del Orden Constitucional y Legal de la República, del 22 de agosto de 1973".

2.6. A constitución de 1980⁽⁶⁾

O 25 de outubro de 1973, poucos días despois do golpe de Estado, a Xunta de Goberno designou unha comisión á que encargou a elaboración do anteproxecto dunha nova Constitución. Este organismo, presidido por Enrique Ortúzar —ministro do expresidente Jorge Alessandri—, estivo composto por destacados profesores de dereito político e dereito constitucional, como Alejandro Silva Bascuñán, Jaime Guzmán Errázuriz, Sergio Dez Urzúa e Raúl Bertelsen Repetto. De entre eles, a Jaime Guzmán Errázuriz atribúeselle especial influencia na redacción do anteproxecto, ao incorporarlle algúns principios provenientes da doutrina social da Igrexa —como os principios de servicialidade do Estado e de subsidiariedade— co fin de reforzar a protección das persoas e da sociedade civil fronte ao Estado e de reaccionar así ás ideas marxistas (Mansuy, 2016b). Neste último aspecto, a Constitución non era en absoluto neutral, senón que, pola contra, asumía un rol destinado a “proteger la democracia” (Díaz de Valdés, 2009: 36), para o que se proscribiu a difusión e a actuación de persoas ou grupos que promovesen ou propiciasen a doutrina marxista. Por outra banda, o anteproxecto conformou un sistema constitucional marcadamente presidencialista, mediante un substancial fortalecemento das atribucións do presidente da República. Gonzalo Viario resúmeo así:

I) Presidencia muy fuerte, de ocho años sin reelección, y Congreso bicameral débil. Era disminuido el ámbito de normativas que necesitaban ley (Congreso), y ampliado el de los decretos (Supremo Mandatario). II) El Presidente quedaba facultado para, una vez durante su mandato, disolver la Cámara Baja y reemplazarla mediante nueva elección. III) Un tercio del Senado no se elegía popularmente: lo nombraba (...) el Jefe del Estado, el Consejo de Seguridad y la Corte Suprema. Los ex Mandatarios serían senadores vitalicios. IV) Un Senado más poderoso que la Cámara Baja. (...) XII) Altos quórum para modificar la Constitución, y leyes regulatorias de temas trascendentes (las “orgánicas constitucionales” y las “de quórum calificado”). (2012: 1335-1336)

A Comisión Ortúzar rematou o seu traballo en 1978. O anteproxecto que elaborou foi revisado polo Consello de Estado, órgano consultivo creado durante o goberno militar, que preparou un proxecto de nova Constitución e entregoullo á Xunta militar o 8 de xullo de 1980. Con posterioridade, a Xunta militar revisou o devandito proxecto e introduciuulle algunhas modificacións. O texto final foi sometido a plebiscito en setembro de 1980 —sen rexistros electorais— e entrou en vigor o 11 de marzo de 1981.

Coa excepción de 1981 e 1982, os anos oitenta marcaron definitivamente a repunta económica do país grazas a unha serie de medidas debedoras do libre mercado máis ortodoxo, impulsadas por un grupo de economistas e profesores da Pontificia Universidade Católica de Chile con posgraos na Universidade de Chicago —coñecidos como os “Chicago boys”—.

Mentres tanto, comezábbase a pavimentar o retorno á democracia. O 5 de outubro de 1988, cun 54,7 % das preferencias, o pobo chileno decidiu pór termo ao mandato de Augusto Pinochet. Iniciouse así, ademais da volta a un réxime democrático, un período de grandes re-

(6) Aínda que é certo que o período ditatorial estivo marcado por graves e reiteradas violacións aos dereitos humanos, tal como conclúe o informe elaborado pola Comisión Nacional de Verdade e Reconciliación de 1990 (informe Rettig), de acordo co percorrido histórico-constitucional deste artigo, a nosa intención é concentrarnos na elaboración da Constitución de 1980.

formas constitucionais. En efecto, en agosto de 1989 materializouse a primeira gran reforma constitucional, que tiña por obxecto preparar a transición democrática: suprimíuse o requisito de contar coa aprobación de dous Parlamentos sucesivos para reformar a Constitución; outorgouse recoñecemento constitucional aos tratados internacionais sobre dereitos humanos ratificados por Chile; púxose fin ao exilio; eliminouse o artigo 8, que proscibía a propagación de doutrinas totalitarias ou vinculadas a “la lucha de clases”; aumentouse o número de senadores elixidos e desposuíuse ao presidente da súa facultade de disolver a Cámara Baixa (Alvarado, 2016).

2.7. O regreso da democracia

Conforme ás regras recollidas na propia Constitución de 1980, o 5 de outubro de 1988 celebrouse un plebiscito no que os cidadáns desaprobaron que Augusto Pinochet continuase gobernando Chile. Por tal razón, en decembro de 1989 leváronse a cabo as primeiras eleccións democráticas, nas que triunfou amplamente o candidato da oposición ao Goberno militar, Patricio Aylwin Azócar, que asumiu como presidente de Chile o 11 de marzo de 1990 cun 55,2 % dos votos validamente emitidos. No período que transcorreu entre as eleccións e a asunción de Aylwin, o Goberno militar e a oposición pactaron un importante paquete de reformas constitucionais, que tocou aspectos tan relevantes como o reforzamento dos dereitos e liberdades e o período de goberno, entre outros.

Con Aylwin ábrese unha etapa de “transición” política, caracterizada por sucesivos gobernos de centreesquerda e por ser unha época de “grandes acuerdos” entre o Goberno e a oposición (ver Mansuy, 2016a). Os presidentes do período foron: Patricio Aylwin (1990-1994), Eduardo Frei Ruiz-Tagle (1994-2000), Ricardo Lagos Escobar (2000-2006) e Michelle Bachelet Jeria (2006-2010). Todos os mandatarios pertenceron a un mesmo conglomerado político de centreesquerda chamado “Concertación de Partidos por la Democracia”, tamén coñecido como “Concertación”.

Durante o período de Ricardo Lagos tivo lugar unha segunda gran reforma constitucional en 2005. Esta foi de tal magnitude que tomou a forma dun texto refundido asinado por Lagos Escobar, en substitución da sinatura de Pinochet. En palabras do expresidente Aylwin:

La reforma del presidente Ricardo Lagos ha logrado remover definitivamente los enclaves de la existencia de senadores designados y vitalicios; el poder de seguridad de las fuerzas armadas; la integración, las atribuciones, y el sistema de nombramiento de los ministros del Tribunal Constitucional y, parcialmente, la integración del Senado y del sistema electoral binominal. Asimismo, ha perfeccionado materias muy importantes para el régimen político chileno. (Alvarado, 2016: 36)

Na mesma liña de Aylwin, importantes políticos de esquerda deron por finalizado o ciclo de transición cara á democracia coa promulgación do que se denominou unha nova Constitución (Alvarado, 2016).

2.8. Consecuencias da estabilidade político-constitucional: crecemento económico e melloras sociais

Os decenios comprendidos entre o ocaso da ditadura e as primeiras décadas do século XXI foron indubidablemente os máis prósperos da República de Chile. Baixo a vixencia da Constitución de 1980 —con todas as súas reformas—, o país experimentou unha admirable estabilidade institucional e política, ademais dun inédito crecemento económico. Gonzalo Viario (2012) atribúe este tempo de bonanza a certos consensos alcanzados pola clase política nacional, a saber: o consenso político, que viraba arredor da aceptación xeneralizada da Carta do oitenta; o consenso económico e o convencemento da centreesquerda respecto dun modelo de libre mercado e o consenso social facilitado pola progresiva erradicación da extrema pobreza.

Conscientes de que os números adoitan esconder circunstancias difíciles de medir cuantitativamente, tamén é certo que nunca deben ser ignorados. Nunha investigación recente, Axel Káiser comenta algunhas cifras do período descrito:

La inflación crónica, que había alcanzado un *peak* de más del 500 por ciento en 1973, cayó por debajo del 10 por ciento en la década de 1990 y por debajo del 5 por ciento en los años 2000. Entre 1975 y 2015, el ingreso per cápita en Chile se cuadruplicó hasta alcanzar los 23.000 dólares, el más alto de América Latina (CNP, 2016). (2020: 687)

De acordo cun estudo elaborado polo economista Raphael Bergoeing (2017), o produto interior bruto per cápita creceu de maneira moi acelerada desde 1985 até a primeira década do século en curso —alcanzando mesmo cifras do 9 % anual—. Lonxe de beneficiar soamente aos sectores máis acomodados da sociedade, o “milagro económico chileno” deixou sentir os seus efectos, especialmente, entre os máis necesitados. Segue Káiser:

Como resultado, desde principios de la década de 1980 hasta 2014, la pobreza se redujo del 45 por ciento al 8 por ciento (CNP, 2016) (...) Todavía más importante, es que la esperanza de vida aumentó de 69 a 79 años en el mismo período y el hacinamiento en las viviendas se redujo del 56 por ciento al 17 por ciento. La clase media, según la definición del Banco Mundial, aumentó de un 23,7 por ciento en 1990 a un 64,3 por ciento en 2015 y la pobreza extrema se redujo del 34,5 por ciento a 2,5 por ciento. En promedio, el acceso a la educación superior se multiplicó por cinco en el mismo período, beneficiando principalmente al quintil más bajo, que vio su acceso a la educación superior multiplicado por ocho (PNUD, 2017, p. 20) (...) Si bien entre 1990 y 2015 los ingresos del 10 por ciento más rico crecieron un total de 30 por ciento, los ingresos del 10 por ciento más pobre experimentaron un aumento del 145 por ciento (PNUD, 2017, p. 21). (2020: 688)

A proliferación de clínicas privadas e o fortalecemento do sistema público de saúde tiveron un forte impacto sobre os indicadores demográficos. Só para ilustrar o punto, os estudos demostran que desde 1970 ao ano 2003 a mortalidade infantil diminuíu —nada menos— que un 90 % (Kaempffer e Medina, 2006). En canto aos niveis de escolaridade alcanzados durante os últimos trinta anos, Carlos Peña González sostén que:

La educación básica y media se han expandido, la cobertura es casi universal y las expectativas de escolaridad para un niño chileno de cinco o seis años es de quince años, apenas una fracción por debajo de un niño francés o de cualquier país de la OCDE. La educación superior se ha masificado, y ya se traspasó el 70 por ciento de cobertura y siete de cada diez alumnos son hijos de padres que nunca alcanzaron ese nivel educacional. (2020: 72-73)

Grazas á estabilidade política promovida pola moderación e os consensos, as reformas económicas de corte liberal, o ascendente prezo do cobre e a preocupación pola escolaridade completa, Chile converteuse no país máis próspero da rexión segundo todos os estándares.

3. A actual crise

Sería fácil deixarse obnubilar polos sobresaíntes números relatados na sección anterior. Pero, tal como adiantabamos na Introducción, o descontento cidadán expresado abertamente desde o 18 de outubro de 2019 en diante parece non tomar en consideración as estatísticas nin os gráficos. Hugo Eduardo Herrera define a insatisfacción popular que ocasionou o estalido social da maneira que segue:

A esta altura cabe indicar que se trata de un malestar difuso y extendido, que todos de alguna manera perciben (...) Él no es sólo juvenil, sino también adulto, de familias, jubilados y personas prontas a jubilarse. No es sólo capitalino, sino regional. Se halla difundido a tal nivel que no es posible imputárselo a un sector político en particular, sin perjuicio de que resulta manifiesto el talente político de los reclamos. No son sólo establecimientos o entidades privadas, aquéllas contra las cuales se dirige el impulso de la protesta, sino también públicas o estatales. (2019: 15)

Como xa dixemos, sería arbitrario explicar o estalido social desde unha soa perspectiva. Estamos convencidos de que o fenómeno, como todos os procesos sociais, responde a unha multiplicidade inabarcable de causas mediatas e inmediatas; polo tanto, tratar de cubrilas todas parece un esforzo fútil, sobre todo considerando a proximidade dos feitos. Polo momento, conformarémonos con deixar esbozadas certas razóns que, ao noso xuízo, poden axudar a comprender máis adecuadamente o malestar chileno.

3.1. Razóns económicas

Durante o segundo goberno de Michelle Bachelet (2014-2018), a caída dos indicadores macroeconómicos foi o suficientemente alarmante: o PIB per cápita só creceu arredor do 1 % —as taxas máis baixas desde os primeiros anos da década de 1980— e o investimento estranxeiro mantívose tres anos consecutivos á baixa (2014-2016), algo que non sucedía desde o trienio 1971-1973 (Bergoing, 2017). Algúns, como Axel Káiser (2020), son proclives a explicar isto desde un punto de vista principalmente voluntarista, e citan os declarados desexos refundacionais de Bachelet, en conxunto coas súas políticas redistributivas, como as causas do estancamento económico. Outra razón plausible é a “explicación mineira” (Bergoing, 2017), que relaciona directamente o magro desempeño financeiro do país coa caída do prezo do cobre

sufrida durante o segundo período presidencial da exmandataria. Por último, hai quen suxire que fenómenos tales como a desigualdade e a concentración da riqueza tenden a desencadear graves crises económicas tras etapas de relativa expansión (ver García e Pérez, 2017). Calquera que sexa a explicación correcta, o certo é que desde hai xa varios anos Chile non recupera a outrora espectacularidade dos seus indicadores económicos⁽⁷⁾.

3.2. Razóns sociolóxicas

As preocupacións principais do pobo chileno teñen que ver con aspectos moi sensibles da vida cotiá⁽⁸⁾. As baixas pensións para os xubilados, as listas de espera dos hospitais públicos e a gran fenda entre a educación privada e a pública suscitaron innumerables marchas e manifestacións cidadás de todo tipo. Se desde o 2006 en diante se convocaban multitudinarias marchas con causas e demandas específicas⁽⁹⁾, co paso dos anos as demandas sociais foron converxendo nun só malestar xeral, dando lugar a concentracións e folgas onde cabían todas as reivindicacións sociais. Á súa vez, o mundo académico de esquerda realizou un esforzo comprobable por dotar de discurso intelectual ao descontento que alagaba as rúas de Santiago e outras rexións (ver Atria et. al., 2013; Mayol, 2013).

Á marxe da mencionada molestia que reina no ambiente, as condicións materiais de existencia dos chilenos nunca foron mellores que a día de hoxe. Por tanto, nalgún sentido, o descontento podería parecer paradoxal. Como entender este dilema? Carlos Peña (2020), no seu libro *Pensar el malestar*, propón tres explicacións que, ao seu criterio, parecen especialmente importantes: o cambio xeracional, o rol do mercado e as expectativas da xente. En canto á cuestión xeracional, Peña di que o combustible principal que alimenta o malestar da xeración máis educada da historia chilena é o anhelo de autonomía e “meritocracia”. É dicir, cada un debería ser capaz de escoller e conducir libremente o seu destino, de acordo co esforzo persoal despregado ao efecto. Como segunda razón, Peña sinala que o mercado, tan exitoso na satisfacción das nosas necesidades materiais, foi incapaz de producir a cohesión do tecido social. Nas súas palabras:

Y es que el mercado expande el consumo, pero no la participación. Favorece el bienestar material pero no brinda reconocimiento. Amplía la comunicación pero no estimula el diálogo. Acentúa la individualidad pero no la vida cívica. Rompe el cerrojo de las tradiciones, pero no entrega nada que las sustituya. Libera de la miseria, pero deja a la intemperie. (2020: 77)

- (7) A opinión pública, como era de esperar, acusou a recepción da desmellorada condición financeira do país. A enquisa do Centro de Estudos Públicos (CEP) de decembro de 2019, mostrou que un 56 % dos enquisados cre que a situación económica do país é mala ou moi mala, e un 32 % cre que Chile está en decadencia. Ambas as porcentaxes constituíron máximos históricos. Segundo a mesma enquisa, desde o ano 2015 o número de persoas que pensan que Chile está estancado creceu vertixinosamente, e alcanzou o seu pico estatístico no ano 2017, cun 69 % dos enquisados. En decembro de 2019 esa cifra alcanza o 61 %. Por último, se en outubro de 2009, un de cada dous enquisados cría que a súa situación económica persoal sería mellor ou moito mellor nos próximos doce meses, a día de hoxe só un 30 % responde da mesma forma. En fin, todo parece indicar que o milagre económico xa é historia, e a xente sábeo. Véxase a enquisa do CEP de decembro de 2019 en <https://www.cepchile.cl/cep/encuestas-cep/enquisas-2010-2019/estudo-nacional-de-opinion-publica-n-84-dicembro-2019> [recuperado o 26 de febreiro de 2021].
- (8) Seguindo cos resultados da enquisa do CEP de decembro de 2019, os catro problemas aos que debería dedicar maior esforzo o Goberno son: pensións (64 %), saúde (46 %), educación (38 %), e salarios (27 %). Desde logo, cada un destes temas é susceptible dunha análise pormenorizada. Con todo, para os obxectivos do presente traballo, bástanos con dicir que desde o ano 2011 en diante, estas demandas convertéronse nas protagonistas principais de cada marcha ou manifestación pública.
- (9) A mobilización estudantil de 2006, denominada popularmente como “a revolución pingüina”, foi a primeira manifestación masiva de estudantes secundarios, cuxo obxectivo consistía en mellorar as condicións da educación pública.

Como terceira e última explicación, Peña sostén que a inédita modernización capitalista de Chile cambiou as expectativas da xente, facéndolle desexar non só bens e servizos de mellor calidade aínda, senón tamén aspirar a institucións sociais que estean á altura dunha sociedade xusta, que é aquela rexida polo mérito propio. Peña lembra aquí como Tocqueville descubriu que a diminución da pobreza e a desigualdade produce o paradoxal efecto de transformar en insoportables as desigualdades subsistentes.

3.3. A desigualdade

A concentración da riqueza e a desigualdade que implica son algúns dos eixes temáticos do movemento social. En efecto, segundo a enquisa CEP de decembro de 2019, a xente pensa que a razón máis importante das manifestacións é a alta desigualdade de ingresos, seguida das baixas pensións. Emporiso, se atendemos aos resultados do índice Gini 2019, veremos que os problemas de desigualdade, aínda que existen, non son os peores, e ademais melloraron ano a ano. En concreto, o economista e profesor da Universidade de Maryland, Sergio Urzúa Verdugo, sinala:

Mientras el indicador [índice Gini] se mantuvo estable, en torno a 0.56 entre 1990 y 1998, incluso aumentando levemente producto de la crisis asiática (1998-2000), a partir del 2000 se ha documentado una marcada y significativa reducción, que llevó al indicador a 0.513 en 2013 (metodología tradicional) e incluso 0.48 en el 2015 (nueva metodología). (2017: 138)

Así mesmo, o índice mostra que, logo de impostos e transferencias, o indicador de Chile é de 0,47, adxudicándose o posto 24 dun total de 159 países con datos dispoñibles.

No mesmo orde de ideas, o director do Instituto de Economía da Pontificia Universidade Católica de Chile, Claudio Sapelli (2011), no seu estudo “A Cohort Analysis of the Income Distribution in Chile” conclúe que nas cohortes máis novas diminuiría ostensiblemente a desigualdade, xa que o coeficiente de Gini global caería de forma substancial, desde o ano 2000 até hoxe, un 10 %. Nun indicador que adoita evolucionar lentamente, isto supón un cambio moi relevante. En suma, a pesar de que a desigualdade constitúe efectivamente un desafío político nacional, non é menos certo que nesta materia —como noutras moitas— Chile logrou importantes avances cara ao peche da fenda económica e os seus niveis de desigualdade atópanse, máis ou menos, dentro da media latinoamericana (ver Santa Cruz, 2017).

3.4. Razóns políticas

Primeiro mencionaremos a cuestión constitucional. A Constitución de 1980, tal como explicamos na primeira sección, foi elaborada baixo o réxime militar de Augusto Pinochet. A súa orixe foi o gran problema que debeu afrontar esta Constitución, a pesar das numerosas e importantes reformas das que foi obxecto a partir de 1989. Para moitos sectores a Constitución non goza de lexitimidade democrática, e aquelas sucesivas emendas non borraron este trazo. En palabras de Roberto Garretón (2010):

Sin que el pueblo le haya concedido jamás mandato alguno, los usurpadores del 73 se dieron un texto que proclamaron como Constitución, sin participación del pueblo. Ni el gobernante de facto ni sus incondicionales fueron jamás elegidos.

No hay un solo individuo ni órgano democrático que haya participado en las ideas matrices, en los borradores, en el grupo de redactores, ni los integrantes de un curioso Consejo de Estado, ni unos anónimos correctores fueron jamás elegidos por el pueblo. (p. 273)

Co paso dos anos este relato foi tomando máis vigor intelectual e permeou con moita forza o discurso tanto político como popular. Nese contexto, ao asumir Michelle Bachelet o seu segundo mandato presidencial en marzo de 2014, ratificou o seu compromiso de loitar por unha “constitución nacida en democracia”, pero evidentemente esa visión distaba de ser pacífica. Así, por exemplo, nas eleccións presidenciais de 2017 o programa de goberno do candidato de centoesquerda, Alejandro Guillier, propuña avanzar cara a unha nova constitución, en tanto que o candidato triunfante, Sebastián Piñera, simplemente non propuxo nada similar.

No primeiro capítulo de *La ilusión constitucional*, titulado “O problema da orixe”, Claudio Alvarado (2016) sinala que diversas circunstancias xurídicas e non xurídicas contribuirían a borrar o problema de lexitimidade da carta fundamental. En primeiro lugar, Alvarado sostén que o caso chileno non é unha excepción illada, xa que hoxe existen constitucións con orixes espurios ou non democráticos. Logo, engade que a Constitución adquiriría lexitimidade durante o seu período de vixencia, tendo en conta que a orixe non é o único parámetro segundo o cal deberíamos avaliar este elemento. O anterior atopa fundamento en que o Código político chileno logrou, con certo éxito, facer a transición ditadura-democracia primordialmente grazas ás reformas de 1989 e 2005, que erradicaron definitivamente os enclaves antidemocráticos. Alvarado conclúe a súa argumentación ao lembrar diversas declaracións de eminentes políticos e líderes de opinión de esquerda e centro esquerda, que recoñecían sen moitos tabús a lexitimidade adquirida da Constitución de 1980.

Unha segunda explicación política importante para a situación actual en Chile ten relación coa implantación do voto voluntario, que significou unha caída estrepitosa da participación electoral. A reforma que substituíu o voto obrigatorio polo voto voluntario debutou coas eleccións municipais de outubro de 2012, cun 57 % de abstención. Un rotundo fracaso. De aí en adiante a abstención sempre alcanza cifras sobre o 50 %, mesmo chegou ao 65 % nas eleccións municipais do ano 2016⁽¹⁰⁾. Isto é especialmente preocupante se consideramos ademais a entrada en vigor dun novo sistema electoral, profundamente proporcional, e unha nova distribución de distritos electorais, medidas implantada pola reforma á Lei orgánica constitucional sobre votacións populares e escrutinios do ano 2017.

A reforma favoreceu que candidatos cunha cantidade exigua de votos poidan resultar elixidos como membros do Congreso Nacional⁽¹¹⁾, e que movementos sociais con visións radicalizadas e pequenas bases electorais sexan capaces de converterse en partidos políticos. A irrupción destes últimos no parlamento contribuíu a que partidos tradicionais democráticos de esquerda adoptasen algunhas posicións máis ben afastadas da moderación e máis próximas a

(10) Ver <https://www.latercera.com/politica/noticia/los-decepcionantes-numeros-que-dejo-el-voto-voluntario/978187/> [recuperado o 28 de novembro de 2020].

(11) Por exemplo, nas eleccións de deputados do ano 2017, o candidato, o señor Gonzalo Winter, resultou electo cun un 1,12 % do total de sufraxios validamente emitidos.

visións pseudorevolucionarias e refundacionais⁽¹²⁾. Por outra banda, ao reducirse drasticamente a cantidade de distritos (reducíronse de 60 a 28), acrecentouse a brecha entre o representante do distrito e os cidadáns, porque cada unidade territorial creceu exaxeradamente e complicou as posibilidades de vinculación do parlamentario cos seus electores.

Aínda por riba, as instituciónspolíticas perderon todo o respaldo cidadán. Desde finais de 2019 o Goberno afronta altos niveis de desaprobación, que aínda que han ir mellorando polo eficiente manexo da pandemia do coronavirus⁽¹³⁾, é mostra dunha desconformidade cidadá, que tamén alcanza ao Congreso⁽¹⁴⁾. Os rangos de aprobación do parlamento e os seus membros son tamén moi baixos. Aínda por riba, as forzas da orde e seguridade tamén sufriron abruptas caídas nos seus niveis de aprobación⁽¹⁵⁾.

As empresas contan tamén con baixos niveis de confianza⁽¹⁶⁾, que é consecuencia dalgúns escándalos de conivencia de prezos e de graves faltas á libre competencia entre 2008 e 2014, por parte de farmacias e de produtores de insumos básicos como carne de pito, papel hixiénico e panos de mesa. A aquilo agréganse casos de financiamento ilegal de partidos políticos, a través de manobras de elusión e de evasión tributarias descubertos durante 2014 e 2015, que involucraron a tres importantes conglomerados empresariais. Os cidadáns non só se sentiron defraudados por estas actuacións empresariais, senón tamén polo rol xogado polo mundo político, que, ou ben se beneficiou dalgunhas desas accións, ou ben nada fixo para impedir que estas ocorresen. Así mesmo, os cidadáns perciben que a xustiza foi pouco eficiente na persecución destes escándalos, e que as sancións que se chegaron a aplicar son insuficientes.

En resumo, parece que os chilenos non se senten representados por ninguén e a súa confianza nas institucións públicas e privadas é preocupantemente baixa.

-
- (12) Como consecuencia de todo isto, parece que o centro político —que sempre fixo máis amigable a tarefa de gobernar— ha ir quedando cada vez máis despoboado, polo que non é de estrañar que segundo a enquisa do CEP xa mencionada só un 2 % dos chilenos se sente representado por algún partido político.
- (13) A enquisa do CEP de decembro de 2019 revelaba que a xestión do Goberno alcanzaba un histórico 82 % de desaprobación e só un 6 % de aprobación. Con todo, a enquisa CADEM de febreiro de 2021 cifra a desaprobación do Goberno nun 65 %, e a aprobación nun 24 %. Véxase a enquisa CADEM de febreiro de 2021 en <https://www.cadem.cl/wp-content/uploads/2021/02/Track-PP-371-Febrero-S3-VF.pdf> [recuperado o 26 de febreiro de 2021].
- (14) Segundo a mesma enquisa do CEP, só un 3 % di confiar no parlamento, e o 1 % dos enquisados avalía como positivo o rol do Congreso tras a crise social. Con todo, a enquisa CADEM de novembro de 2020 revela que un 30 % dos chilenos aproba o traballo do Congreso Nacional. Véxase a enquisa CADEM de novembro de 2020 en <https://plazapublica.cl/wp-content/uploads/2020/11/Track-PP-357-Novembro-S2.pdf> [recuperado o 26 de febreiro de 2021].
- (15) Se en outubro de 2009, un 65 % dicía confiar en Carabineros, en decembro de 2019 esta cifra chegou ao 17 %, en parte como consecuencia dos cuestionamentos que veñen afectando a esta institución durante os últimos anos, por denuncias de faltas na administración de recursos públicos de parte dun sector do mando institucional. A imaxe de Carabineros decae aínda máis a finais de 2019, por mor dalgúns casos nos que se acusou dun uso excesivo da forza no contexto das manifestacións sociais. Neste sentido, véxase o informe elaborado por Human Right Watch denominado "Chile. Eventos de 2019", dispoñible en <https://www.hrw.org/es/world-report/2020/country-chapters/336397> [recuperado o 28 de novembro de 2020]. Non obstante ao anterior, a enquisa CADEM de novembro de 2020 dá conta de que a aprobación de Carabineros mellorou ostensiblemente, xa que chegou a un 43 %.
- (16) Un 7 % segundo a enquisa do CEP de 2019.

4. Como resolver a crise

O 25 de outubro de 2020 realizouse un plebiscito para decidir se Chile debía cambiar ou non a súa Constitución. A participación electoral foi levemente superior ao 50 % (50,9 %), e unha maioría do 78 % aprobou a idea de ter unha nova carta fundamental, que será redactada por unha convención que se elixirá en abril de 2021 e someterase a aprobación plebiscitaria durante 2022. Segundo a enquisa do CEP, a principal razón que avala a idea de redactar unha nova constitución radica en que con ela se resolverán os problemas mencionados precedentemente. De feito, as celebracións da noite do domingo 25 daban conta de que estaban próximas a concretarse as esperanzas de cambio e solucións de quen votaron afirmativamente, o que dá conta dunhas expectativas que foron alentadas por diversos actores políticos, pero que dificilmente poden ser satisfeitas por unha constitución. De máis está dicir que aquilo resulta preocupante, porque tarde ou cedo a realidade imporase e xeraranse novas frustracións, que poden ser mesmo peores que as xa existentes.

A defensa e fortalecemento do sistema democrático e a concreción das lexítimas aspiracións cidadás esixen fuxir de propostas simplistas e pouco razoables, e illar e deixar de lado a quen sostén visións antipolíticas, que son o caldo de cultivo da intolerancia, da imposición, da ausencia de diálogo e da procura de consensos. Aquilo non é só alleo á política, senón que habitualmente é o camiño que conduce aos populismos, ás ditaduras e, peor aínda, aos totalitarismos.

Pero aquela fuxida non pode significar inmovilismo. Pola contra, parece indispensable que ela se concrete na estruturación dun gran acordo democrático transversal, que evidentemente debe ir máis aló da creación dun novo texto constitucional. En tal sentido, de acordo coa enquisa do CEP, resulta esperanzador que un 78 % dos cidadáns crea que deben privilexiarse os acordos sobre a confrontación, e que un 80 % rexeite a violencia como método de acción política. Todo iso está en consonancia coa valoración da democracia, a que para un 64 % resulta ser, a pesar de todo, a mellor forma de goberno. Estes antecedentes indican que nos cidadáns aínda perdura aquel espírito dos grandes consensos que posibilitou unha pacífica e exitosa transición da ditadura á democracia. En palabras de García-Huidobro (2020):

En la actitud “conservadora” de la Concertación tuvo gran peso la influencia de ciertos políticos de derecha. En un principio, ellos fueron minoritarios e incomprendidos por su propio sector político, pero se dieron cuenta de que la estrategia no podía consistir en una oposición frontal al nuevo gobierno. Más bien lo que correspondía era tender puentes y producir acuerdos que llevaran a que las transformaciones fueran parciales, graduales y que, en definitiva, tuviesen buenos resultados. En suma, se trataba de una oposición que, en una medida importante, apostó a que el gobierno tuviera éxito, no porque albergaran por él una simpatía especial, sino porque para Chile era importante que así fuera. En suma, era la oposición ideal. (p. 22)

É propio da política e do xogo democrático o diálogo e a procura de consensos. Desde logo non se trata de renunciar ás ideas que forman parte das lexítimas diferenzas que existen ao interior dunha sociedade, nin menos aínda á regra das maiorías como método para dirimir a

falta de acordos. Trátase máis ben de entender que a consecución do ben común esixe xenerosidade, altura de miras, realismo e apertura ao diálogo e aos acordos. Ese realismo e altura de miras permitiu a recuperación da democracia en Chile, mediante a aplicación das regras que contiña a propia Constitución elaborada polo goberno militar. Como sinalaba o expresidente da República, Patricio Aylwin:

Ni yo puedo pretender que el general Pinochet reconozca que su Constitución es ilegítima, ni él puede exigirme que yo la reconozca como legítima. La única ventaja que él tiene sobre mí, a este respecto, es que esa Constitución -me guste o no- está rigiendo. Es un hecho que forma parte de la realidad y que yo acato.
(Alvarado, 2016, p. 69)

Por outra banda, parece indispensable rescatar o rol insubstituíble da sociedade civil e dos grupos intermedios. Existe un espazo público conformado por un amplísimo espectro de organizacións civís que, mentres van desenvolvendo as súas potencialidades, interrelaciónanse solidariamente e ofrecen á comunidade un conxunto de bens públicos de gran valor. En xeral, a natural inclinación do ser humano cara á asociación serve como un refuxio para o mero individuo ante a maquinaria estatal que ten en fronte. Na medida en que este espazo se perde, redúcense as posibilidades do cidadán para atopar compañeirismo, empatía e alteridade dentro de múltiples círculos sociais. García-Huidobro (2020) é consciente do papel que xogan os grupos intermedios nunha sociedade, e das consecuencias que se seguen cando non se fomentan:

Hace falta un poderoso “tercer pilar”, como lo llama Rajan, que está dado por la sociedad civil: familias, gremios, iglesias, sindicatos, juntas de vecinos, agrupaciones de voluntariado, amplias iniciativas de solidaridad, una cultura de la donación, y una serie de realidades que en Chile se han debilitado durante años. En estas instancias adquirimos el sentido de pertenencia y la noción de lo común; si se pierden, necesariamente cundirá la anomia (p. 271).

A primeira e máis importante destas esferas intermedias é a familia, institución permanente que serve non só para a preservación da especie, senón que é ademais a primeira educadora, o ámbito no que se transmiten e viven valores básicos e indispensables para o adecuado desenvolvemento da vida social, como o respecto, a solidariedade, a laboriosidade, a orde e o diálogo. Que dúbida cabe de que a institución familiar está hoxe en crise, produto dunha serie de factores que a han ir debilitando, como a exacerbación do individualismo e do consumismo. Un dos síntomas máis evidentes de que a familia quedou relegada a unha simple organización afectiva sen considerar todos os seus aspectos públicos e económicos é que a demanda por dereitos sociais pronto deveu apremante. Por exemplo, se antes era a familia —nuclear e estendida— a principal encargada de prover para os seus anciáns, de acudir en auxilio dun dos seus membros enfermos ou de soste aquela familiar cesante, actualmente parece que o Estado debe ser o único protagonista nestas materias. Cando só se espera solidariedade de parte do Estado, a familia perde unha das súas razóns de ser: prover “dereitos sociais” aos seus membros. Toda loita contra o individualismo debería comezar por unha preocupación respecto do rol público da familia. Aqueles que din que necesitamos avanzar cara a novos horizontes de fraternidade e de realización recíproca (ver Atria et. al., 2013) deberían, antes de calquera cousa, preguntarse onde se atopan as primeiras experiencias de fraternidade e reciprocidade na vida do ser humano.

O enfraquecemento da familia trouxo consecuencias sociais de enorme repercusión. Entre estas cóntase o enfraquecemento da convivencia social e da noción de ben común, ao ir perdendo peso e sentido supostos esenciais como o respecto ás regras e a idea de que existen límites inherentes á vida en comunidade. O ambiente de anomia e nihilismo que se percibe en Chile en amplos sectores sociais parece relacionarse, polo menos en parte, coa fenda da familia e da súa estrutura. As consecuencias fixéronse sentir de diversas maneiras, pero hai unha que chama especialmente a atención: a perda do sentido de autoridade e asumir que non existen regras obxectivas e comúns.

A complexidade da crise chilena impide calquera análise apresurada ou unidimensional dos factores que a provocaron. Requírese dunha reflexión serena e pausada, que probablemente pode alcanzarse no ámbito da investigación e do diálogo propios do labor universitario. En tal sentido, as universidades teñen unha responsabilidade de primeira orde respecto da xeración e difusión de ideas que permitan comprender adecuadamente a nosa crise e ofrecer solucións adecuadas para saír dela. Isto non é nin fácil nin inmediato, senón que esixe pensar no longo prazo e require da axuda e xenerosidade de todos os sectores políticos que cren e valoran a democracia representativa, así como dos diversos actores da sociedade civil, en especial do mundo empresarial. Chile sorteará esta crise na medida que todos eses referentes asuman a súa responsabilidade e o seu insubstituíble rol no perfeccionamento e fortalecemento das institucións democráticas e republicanas, propias da nosa tradición constitucional.

Bibliografía

- ALVARADO, C. (2016). *La ilusión constitucional*. Instituto de Estudios de la Sociedad.
- AMUNÁTEGUI, G. (1950). *Manual de derecho constitucional*. Editorial Jurídica de Chile.
- ATRIA, F., BENAVENTE, J. M., COUSO, J., LARRAÍN, G., e JOIGNANT, A. (2013). *El otro modelo. Del orden neoiberal al régimen de lo público*. Debate.
- BERGOEING, R. (2017). ¿Por qué cayó el crecimiento económico de Chile? . *Puntos de Referencia*, Nro. 470, Centro de Estudios Públicos.
- BRAHM, E. (2004). Mariano Egaña y la Constitución Política de 1833. Las fuentes del “voto popular”. *Revista de Derecho de la Pontificia Universidad Católica de Valparaíso*, vol. 25, págs. 65-91.
- CAMPOS HARRIET, F. (1997). *Historia Constitucional de Chile*. Editorial Jurídica de Chile.
- CARRASCO, S. (2004). La crisis político-constitucional del 11 de septiembre de 1973. Antecedentes y consecuencias. *Revista de Derecho de la Pontificia Universidad Católica de Valparaíso*, vol. 25, págs. 115-125.
- CNP (2016). *Desafío y oportunidad de la productividad*. Comisión Nacional de Productividad, Obtenido de <http://www.comisiondeproductividad.cl/wp-content/uploads/2016/09/PPT-Desafio-y-Oportunidad-de-la-Productividad-PDF.pdf>.

- DÍAZ DE VALDÉS, J. M. (2009). La Reforma Constitucional del año 2005. *Actualidad Jurídica*, vol. 20, págs. 35-69.
- EDWARDS, A. (1943). *La organización política de Chile 1810-1833*. Editorial del Pacífico.
- EDWARDS, A. (2012). *La fronda aristocrática en Chile*. Editorial Universitaria .
- GARCÍA-HUIDOBRO, J. (2020). *Bencina y pasto seco*. Tajamar ediciones .
- GARCÍA, P., PÉREZ, C. (2017). Desigualdad, inflación, ciclos y crisis en Chile. *Estudios de Economía*, vol. 44 (2), págs. 185-221.
- GARRETÓN, R. (2010). ¿Cómo cambiar una Constitución ilegítima? . En C. Fuentes (Ed.), *En nombre del pueblo* (págs. 273-277). Ediciones Böll Cono Sur.
- HERRERA, H. (2019). *Octubre en Chile. Acontecimiento y comprensión política: hacia un republicanismo popular*. Editorial Katankura .
- KAEMPPFER, A., MEDINA, E. (2006). Mortalidad infantil reciente en Chile: Éxitos y desafíos. *Revista chilena de pediatría*, vol. 77 (5), págs. 492-500.
- KAISER, A. (2020). The fall of Chile. *The Cato Journal*, vol. 40 (3), págs. 685-700.
- MANSUY, D. (2016a). *Nos fuimos quedando en silencio*. Instituto de Estudios de la Sociedad.
- MANSUY, D. (2016b). Notas sobre política y subsidiariedad en el pensamiento de Jaime Guzmán. *Revista de Ciencia Política (Santiago)*, vol. 36 (2), págs. 203-521.
- MAYOL, A. (2013). *El derrumbe del modelo*. Editorial LOM.
- ORTÚZAR, P., MANSUY, D., ALVARADO, C., PETERSEN, M., ARAOS, J., SVENSSON, M., e HERRERA, H., (2017). *El derrumbe del otro modelo*. Instituto de Estudios de la Sociedad.
- PEÑA, C. (2020). *Pensar el malestar*. Taurus .
- PNUD (2017). *Desiguales. Orígenes, cambios y desafíos de la brecha social en Chile*. Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo.
- SANTA CRUZ, L. (2017). *La igualdad liberal*. Ediciones Libertad y Desarrollo.
- SAPELLI, C. (2011). A cohort analysis of the income distribution in Chile. *Estudios de Economía*, vol. 38 (1), págs. 223-242.
- URZÚA, S. (2017). Política social. En F. Gallego, et. al., *Nuevos horizontes para las políticas públicas* (págs. 133-162). Ediciones UC y Libertad y Desarrollo .
- VALENZUELA, J. (2006). El gobierno de Allende: aspectos económicos. *Revista de la Facultad de Economía de la Benemérita Universidad Autónoma de Puebla*, vol. 33, págs. 5-26.
- VIAL, G. (2012). *Chile, cinco siglos de historia*. Zig-Zag.
- VILLALOBOS, S. (2003). *Breve historia de Chile*. Editorial Universitaria.
- WAGNER, G., DÍAZ, J., e LÜDERS, R. (2016). *Chile 1810-2010. La República en cifras*. Ediciones UC.